

СИСТЕМА ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК РЕГУЛЯТИВНИЙ ФАКТОР МОВНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті розглянуто систему вищої освіти під кутом зору її спроможності до виконання регулятивної функції щодо мовної ситуації в країні. Констатується, що ВНЗ – це соціальний інститут, здатний засвоювати корисні новації й модернізуватися в оптимальнішому від інших режимі. Статус української мови у системі освіти законодавчо закріплений. Обсяг її фактичного використання і престиж перебувають у вищих на більш високому рівні, ніж в інших сферах. ВНЗ готові до того, щоб, узгодивши інтереси держави, освітньої системи, особистості, включитися у національний процес реформатування соціально-комунікативної системи з метою її адаптації до державного статусу української, взявши на себе роль одного з лідерів.

Актуальність. Мовна ситуація в українських вищих навчальних закладах на найзагальнішому рівні є віддзеркаленням тих тенденцій, процесів, явищ, які мають місце у мовному середовищі в Україні загалом. У ВНЗ немає нічого такого, чого не було б на загальнонаціональному рівні, й у той же час є практично все те, що присутнє на ньому, хоча з кількісної точки зору ступінь такої присутності різний.

Водночас внаслідок дії низки факторів, зокрема, й таких, як, з одного боку, державна мовна політика у сфері освіти, а з іншого, автономія ВНЗ та їхня можливість значною мірою на свій розсуд регулювати мовні практики та мовну поведінку учасників навчального процесу залежно від конкретних умов та обставин, освітня сфера виявляє у мовному питанні певну самостійність. Цьому сприяють, по-перше, особливий стан мовних практик у ВНЗ, по-друге, специфічний характер екстраполявання мовної ситуації у країні на систему освіти, який зумовлює її – системи освіти – несхожість з іншими сферами життєдіяльності. Якщо вірити соціологічним даним, сфера освіти, приміром, є другою сферою, крім сфери державного управління, в якій спілкуватися українською мовою престижно.

Є підстави саме у системі вищої освіти вбачати ту ключову ланку, за допомогою якої може за певних обставин виявитися реальним внесення корективів до мовної ситуації і її реформатування відповідно до змінених умов національно-культурного та мовного існування України як суверенної держави, і української нації на стадії її переходу від архаїчного стану (як нації етнічної) до стану модерного (як нації політичної).

У такий спосіб можна було б досягти потрібного режиму коеволюції загальнонаціонального мовного простору та мовного простору освітнього з використанням останнього як моделі для першого. Це, у свою чергу, дало б, цілком вірогідно, змогу здійснити історично обґрунтований, коректний із соціально-політичного погляду колективний вибір мови, забезпечивши як належну якість, так і динаміку того зумовленого новим – державним – статусом української мови мовного зсуву, нагальна потреба в якому вже давно відчувається й на порозі якого Україна продовжує тупцювати.

Ще зовсім нещодавно можна було з повним правом стверджувати, що вища освіта це, з одного боку, імператив суспільного прогресу, з іншого, найнадійніша й найкраща запорука повноцінної соціалізації й якісного життя особистості. Тепер це твердження потребує одного принципового уточнення: імперативом та запорукою нині є не вища освіта як така, а освіта якісна, тобто, така, яку можна застосувати, і яка відкриває молоді двері у світ.

Мета статті полягає в аналізі мовної ситуації у вищій освіті та її регулятивних факторів.

Значення освіти загалом і вищої освіти зокрема у сучасному світі неможливо переоцінити. Освітня сфера й, особливо, той "продукт", який вона продукує, здійснює колосальний вплив на всі без винятку сфери життя, включаючи як духовні, так і матеріальні. Вищі навчальні заклади небезпідставно розглядаються як ключова інституція у сфері відтворення людського потенціалу нації. Набирає оборотів тенденція перетворення вищої освіти на вагомий фактор інноваційного розвитку.

Саме вища освіта закладає підвалини зростання національної економіки, формуючи й у той же час адекватні історичному моменту концепти національної ідеї, культури, духовності. Саме вона як соціальний інститут, наділений здатністю модернізуватися швидше за більшість інших, взявши на озброєння теоретичне наукове знання (когнітивний продукт) найвищої проби, має змогу перетворитися на стрижень національного та державного розвитку за прогресивним сценарієм. Важливе значення у цьому плані може відіграти включення України до європейського освітнього простору через її участь у Болонському процесі.

Однією з наріжних передумов саме такого сценарію розвитку подій варто вважати належний ступінь урегульованості мовного питання у системі ВНЗ на законодавчому рівні. Наявність закону або певної "тематичної" (приміром, освітньої) сукупності законів не розв'язує проблеми раз і назавжди, проте створює основу для більш плідного та результативного підходу до неї у руслі реалізації державної політики.

Сутність освітнього процесу й якість вищої освіти, певна річ, не вичерпуються проблематикою, пов'язаною саме з мовою освіти, проте поза цією проблематикою будь-які розмови про ці речі втрачають конкретний зміст. З огляду на цей фактор сфера вищої освіти вигідно вирізняється від багатьох інших

сфер. Освітня мовна "впорядкованість" контрастує із загальною ситуацією в державі, яка продовжує потерпати від недостатнього законодавчого забезпечення.

Використання мовного інструментарію у системі освіти загалом та вищої освіти зокрема на правовому рівні регулюється нині в Україні низкою законів та підзаконних актів. Є підстави стверджувати, що у своїй сукупності вони загалом вписуються у загальну модель розвитку системи міжнародного права з притаманною їй останнім часом орієнтацією на зсув від терпимості щодо асиміляції по відношенню до "нетитульних" мов (регіональних мов і мов національних меншин) у напрямку законодавчої підтримки цих останніх.

"Ідеологічну" з юридичної точки зору базу кожного з них закладено у статтях 10-й та 53-й Конституції України, в якій визначено, що "державною мовою в Україні є українська мова" і що українська держава гарантує своїм громадянам, котрі належать до національних меншин, право на "навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних та комунальних навчальних закладах".

У цьому контексті варто згадати закони України "Про вищу освіту", "Про освіту" та ін. Урядом України прийнято Державну національну програму "Освіта" ("Україна ХХІ століття"). У серпні 2010 р. Міністерство освіти та науки підготувало нову редакцію закону "Про вищу освіту", яку подано на розгляд Верховної Ради України (законопроект №7486-1), а також винесло на громадське обговорення "Концепцію мовної освіти в Україні".

На відміну від переважної більшості інших суспільних практик, де навіть за наявності законодавчої бази відповідно кількості та належної якості вона не застосовується на практиці через те, що ухвалені закони не імплементуються, – у сфері мововжитку в системі ВНЗ вдалося добитися того, щоб чинне законодавство "працювало" практично на повну потужність.

У такий спосіб виявилось можливим досягти того, чого ніяк не вдається досягнути у загальнонаціональному масштабі: зняти будь-які різночитання щодо того, який має бути обсяг вживання державної мови у навчальному процесі, а яким – її співвідношення з мовою російською. Нині навіть абітурієнти з-за кордону, в тому числі – з так званого "далекого" і навіть "дуже далекого" зарубіжжя, перед тим, як стати студентами першого курсу українських вишів мають в обов'язковому порядку опанувати українську мову на підготовчих мовних курсах та одержати відповідний документ, який підтверджує, що це їм вдалося.

На перший погляд, може скластися враження, що, сповідуючи такий підхід, держава виявляє надто велику суворість до тих, для кого українська не є рідною і хто не мав змоги вивчити її у школі. Проте за більш уважного і прискіпливого розгляду виявиться, що він цілком і повністю відповідає як букві, так і духові Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин – Хартії про мови, в якій, окрім іншого, визнається, що в кожній державі її громадянам належить володіти державною або офіційною (або однією з офіційних у випадку, коли їх дві або декілька) мовою.

Проблема конкуренції між українською і російською мовами в даному випадку знімається автоматично. Володіння частиною іноземних абітурієнтів російською мовою при їхньому вступі до українських навчальних закладів не може нічого змінити. Вивчення української залишається для них обов'язковим; російська через її близькість і спорідненість з українською здатна, хіба що, допомогти в опануванні останньої.

Належне законодавче забезпечення тієї чи іншої сфери діяльності (зокрема, і такої, як мовна у системі ВНЗ) є надзвичайно важливим з усіх точок зору, проте воно не вичерпує всієї складності проблеми. Закон – лише одна зі складових будь-якого процесу. Закон, який регламентує вживання мови та модель її опанування у системі освіти, – вагома, проте аж ніяк не єдина, складова мовної політики. Жоден закон не вичерпує цієї політики, не створює вичерпної бази для її втілення в життя. Крім нього, до найбільш дієвих й ефективних інструментів її реалізації прийнято зараховувати ще й систему адміністративного управління, релігійні організації (церкву), ЗМІ. На особливу увагу в цьому колі заслуговує система освіти як суспільний інститут, роль і значення якого з огляду на завдання мовної політики важко переоцінити.

Інша вкрай важлива передумова втілення в життя пріоритетної ролі ВНЗ у коригуванні мовної ситуації – це наявність вже зараз у системі вищої освіти реального (хоча й не зовсім повноцінного у повному розумінні такої повноцінності) україномовного середовища, яке з огляду на ступінь його сформованості та на обсяг функціонування помітно перевищує параметри цього явища в інших сферах, крім, можливо, органів державного управління. Позитивне значення має і практичне вирівнювання в правах і в обсязі вживання у багатьох вишах у різних регіонах української та російської мов.

Ще одна незаперечна перевага системи вищої освіти як потенційного провідного фактора регулювання мовної ситуації відповідно до найбільш оптимальної за сучасних умов моделі визначається з огляду на гендерний аспект. За даними Державної доповіді "Гендерна освіта і просвіта в Україні: 2008", підготовленої Міністерством освіти і науки України за сприяння Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні, нині в Україні за основними освітніми показниками жінки не поступаються чоловікам – за рівнем освіти обидві статі мають приблизно співставний показник. Значних гендерних диспропорцій у цьому відношенні не простежується.

За таких обставин ВНЗ покликані відіграти роль одного з головних регуляторів мовного середовища на загальнонаціональному рівні, посприявши дальшому наповненню конкретним змістом державного статусу української мови, підвищенню обсягу її функціонування і престижу. Для цього система вищої освіти має низку передумов та кілька вагомих переваг, здатних у своїй сукупності забезпечити потрібний результат.

На відміну від освіти початкової та середньої, вона, скажімо, не потребує такого компоненту (мотиву) у виборі мови навчання, як захист рідної мови для збереження природної національної (етнічної) ідентичності особистості. Таку ідентичність, а водночас і гарантоване національним законодавством і міжнародними конвенціями право на освіту рідною мовою, вже збережено і гарантовано на попередніх стадіях освітнього процесу.

Сфера освіти загалом і вищої освіти зокрема – це та сфера, в якій, за спостереженнями багатьох дослідників, розширення функціонування української мови за роки незалежності виявилось чи не найяскравіше [1: 197]. Неухильне розширення функціонування української мови у вищих навчальних закладах можна вважати стійкою тенденцією [1: 202-204].

Саме у системі ВНЗ нині існує цілком реальна можливість впритул наблизитися до розв'язання вкрай важливого і принципового завдання створення повноцінного україномовного середовища вже у короткостроковій перспективі. Нехай таке середовище матиме місце поки що лише у навчальному процесі, співіснуючи з українсько-російською та російсько-українською двомовністю у позааудиторному спілкуванні, його – середовища – появу варто визнати надзвичайно своєчасною й важливою.

Проте сама по собі одномовність освітнього мовного простору на основі державної мови й мови освіти не розв'язує всіх тих проблем, які стоять перед системою вищої освіти у контексті її модернізації й адаптації до вимог сучасного моменту, продиктованих повноцінним включенням у загальноєвропейський освітній процес. Крім неї, паралельно з нею має неодмінно бути забезпечений поетапний перехід до якісно вищого формату організації мовного простору – до багатомовності нового типу.

Йдеться про поєднання у певній пропорції та за певним принципом кількох (як мінімум, трьох) мов, спроможних у своїй сукупності забезпечити найбільш повне й найбільш оптимальне на даному етапі розвитку досягнення всіх цілей і вирішення всіх завдань, які стоять сьогодні перед вищою освітою.

Багатомовність нового типу варто розглядати як один з імперативів епохи. У вже достатньо глобалізованому світі, який, до того ж, стоїть, як вважається, на порозі "другої хвилі" глобалізації, логіка світосистемних структур спрацьовує, зокрема, й у такий спосіб, що зумовлює прискорення процесу поділу наявних нині економіко-географічних зон на дві частини: фінансово, інформаційно, технологічно розвинений центр та недостатньо розвинена або відстала периферія. Кожній із зон відповідає свій формат організації мовного простору: у першому випадку це – багатомовність нового типу, у другому – одномовність або багатомовність старого зразка.

За нинішніх обставин, що їх визначає тенденція до включення національного мовного простору до простору загальноєвропейського, зберегти українську як мову освіти у стовідсотково повноцінному статусі й обсязі можливо виключно шляхом її включення у режим багатомовності.

Перехід до багатомовності нового типу у системі ВНЗ полегшується тим, що нині освітній простір в Україні вже фактично є двомовним і виявляє тенденцію до подальшої еволюції в бік тримовності. Попри те, що офіційна статистика засвідчує домінування в освітньому просторі української мови [2: 232], реальна ситуація, як засвідчують численні соціологічні опитування та дослідження, виглядає дещо по-іншому. У переважній більшості випадків йдеться про двомовність українсько-російську або російсько-українську, проте мають місце й інші варіанти цього явища, наприклад, ситуативна (пов'язана з навчальним процесом) українсько-англійська двомовність у таких, приміром, навчальних закладах, як НаУКМА та Острозька академія.

Найбільш правильним за сучасних умов і обставин було б рішення, у межах якого ВНЗ мали б формувати одночасно, паралельно, у зв'язку одне з іншим як україномовне середовище, так і середовище багатомовне. Перше – у рамках сприяння дальшому просуванню вперед процесу державотворення, тоді як друге – у ході включення до регіональних та європейського освітніх просторів та реалізації стратегії особистого успіху частини студентів, зорієнтованої на продовження освіти, відкриття власної справи або працевлаштування за межами України. Стратегія особистого успіху за сучасних умов і обставин передбачає прагматичне, переважно суто функціональне, ставлення до вибору мови для спілкування у різних сферах та ситуаціях (одним з вагомих стимулів для студентської молоді стає в цьому контексті можливість приєднання до загальноєвропейської системи так званої "транскордонної освіти"). На даному етапі розвитку української нації та держави поєднання інтересів усіх та кожного спроможні забезпечити, мабуть, лише вищі навчальні заклади.

З точки зору цілей і завдань державної мовної політики тенденція, про яку йдеться, є однозначно позитивною. Проте саме по собі таке розширення аж ніяк не можна розглядати як самодостатню цінність. Розширення сфери функціонування української мови мало б бути інструментом, засобом підвищення якості освіти, забезпечення якомога повнішої реалізації її соціальної функції, зокрема, під кутом зору тих завдань, які впливають з уже згаданої вище стратегії особистого успіху.

Відтак, ВНЗ мають змогу здійснювати регулювання і коригування мовної сфери з максимальним ступенем адаптації до нових умов і цілей державної мовної політики. Таке регулювання й коригування передбачає на даному етапі чотири рівні: законодавчий (який, окрім усього іншого, потребує не лише ухвалення потрібних законів належної якості, а й їхньої імплементації), адміністративний (здійснюваний шляхом тих чи інших дозволів та обмежень з боку центральної та місцевої влади), "академічний" (який простежується в системі освіти), "стихийний" (тобто той, що впливає з повсякденної, неусвідомлюваної і неконтрольованої поведінки людей).

Саме на "академічному" рівні, тобто в системі ВНЗ, можливий за обставин, що склалися нині в Україні, прорив у розв'язанні мовної проблеми.

Для цього, крім усього іншого, потрібне здійснення низки кроків на кожному з інших рівнів. Зокрема, часткової лібералізації "мовного" законодавства, яка б дозволила, зберігаючи певний набір заходів протекціоністського характеру для підтримки й захисту української як державної, створити умови для переходу до безконфліктної багатомовності.

У вирішенні завдання підтримки української мови система вищої освіти може і повинна відіграти важливу роль. ВНЗ мають змогу реально впливати на підвищення обсягу використання української мови й забезпечувати зростання суспільної престижності через такі цілком конкретні механізми, як: ЗНО або вступний іспит з української мови, викладання більшості дисциплін українською мовою тощо.

Нинішній стан мовної ситуації у системі ВНЗ не можна вважати таким, що повністю відповідає всім вимогам, проте він, як вважає чимало фахівців із цієї проблематики, відрізняється в кращий бік від того, що маємо у національному мовному просторі загалом.

При цьому, щоправда, переформатування мовного простору на користь української мови містить у собі одну серйозну небезпеку: для ВНЗ значно більше значення, ніж для мовної ситуації загалом, має тенденція до зниження рівня й погіршення якості освіти, зумовлена в окремих випадках саме переведенням навчального процесу з ряду дисциплін на українську мову викладання. Отже, увага до мовної проблематики має неодмінно поєднуватися з увагою до проблематики фахової.

Ні в якому разі не можна не враховувати того очевидного факту, що в той час, як здобути непогану за національними мірками освіту виключно українською мовою, в принципі, можливо (хоча й не далеко за всіма спеціальностями), для здобуття освіти, конкурентної на наднаціональному рівні, української мови недостатньо. До того ж тенденцію до інтернаціоналізації освіти, до формування єдиного європейського освітнього простору можна вважати такою, що остаточно закріпилася в якості провідної.

Для здобуття повноцінної не лише за національними, а й за європейськими мірками, освіти, крім української, конче необхідні ще й інші мови, насамперед, російська та / або англійська. Перша з них – як регіональна, а також мова, за традицією присутня в українському мовному просторі. Друга – як одна зі світових і перша, дійсно, "глобальна" мова, "вторгнення" якої як у цілу низку інших мов в усьому світі, так і мовні ситуації різних країн, визнається нині загальною світовою тенденцією.

За результатами соціологічного дослідження "Барометр очікувань", проведеного на замовлення Банку Австрії відомими європейськими соціологічними службами (RmPlus, PENTOR, TNC, GfK Group) з метою визначення "психологічного індикатора" в країнах Центральної, Південно-Східної та Східної Європи, – молоде покоління в цих країнах дивиться у майбутнє з оптимізмом (для України середній показник віри в успішне майбутнє для молоді дуже високий – 60, тоді як решта населення перспектив ані для себе, ані для держави, навпаки, не бачить – середній показник 46).

Перспективи власного розвитку молодь бачить в особистих проектах так званого self-made типу, обираючи переважно між двома можливостями: або власна справа (за даними компанії Amway, одержаними в межах глобального проекту Global Entrepreneurship Week, підприємницький дух притаманний особливо для вікової групи від 14-ти до 29-ти років), або працевлаштування на перше робоче місце у потужній міжнародній компанії, в тому числі й за межами своєї країни.

Зрозуміло, що для реалізації такого роду сподівань і такого типу планів особистого розвитку молодих українців режим українсько-російсько-англійської багатомовності підходить значно більшою мірою, ніж режим одномовності або українсько-російської двомовності, яка мала місце в Україні протягом попереднього історичного періоду.

Не варто заплішувати очі й на такий фактор, як певна периферійність, у чомусь навіть вторинність з огляду як на кількісні параметри, так і на якість україномовного інформаційного дискурсу по відношенню до англо- та російськомовних дискурсів. Це ж саме стосується наукового (в цілому ряді дисциплін), освітнього, культурного, спортивного дискурсів.

В українському мовному середовищі вже не перший рік поширений ще й такий мовний феномен, як "комп'ютерно-електронна" квазімова на базі англійської термінології відповідного профілю, яка дає змогу тим, хто її опанував та використовує, орієнтуватися у віртуальному світі комп'ютерних систем, Інтернету, електронних розваг, інструкцій до побутової та іншої техніки закордонного виробництва тощо. Перетворити цей сегмент мовного простору на україномовний навряд чи можливо. У цьому,

зрештою, немає особливої потреби. До того ж, будь-яка спроба українізації віртуального світу означала б крок назад з точки зору його комунікаційної універсальності та дієвості.

Немає сенсу робити з російської мови іноземну, щоб потім здійснювати у ВНЗ її вивчення як іноземної, а не як "другої", якою вільно володіє більшість населення України, як це є нині. Мати змогу читати в оригіналі О. Пушкіна, але не робити цього під гаслом боротьби проти "радянської спадщини" або ж читати у посередньому українському перекладі безглуздо. Це – нонсенс, зумовлений або політичними уподобаннями, перенесеними у мовну сферу, або комплексами провінційності та меншовартості. Мають рацію автори французького Інтернет-ресурсу "Affaires-strategiques.info", коли стверджують, що "...враховуючи історію та географію, Грузія не мала б відмовлятися від мови Пушкіна" як однієї з мов повсякденного вжитку [3]. Україні це твердження стосується такою ж мірою.

Добре володіння російською мовою – не вада і, тим більше, не загроза національним інтересам, а перевага і додатковий ресурс, який потрібно неодмінно використовувати. Часи функціональної редукції російської мови на пострадянському просторі, зумовленої політичними та геополітичними мотивами, відходять у минуле. Навіть у країнах Балтії, відомих своєю рішучістю у здійсненні жорсткої по відношенню до неї державної мовної політики, російська поступово повертається у багатьох сферах життя. В Естонії великі комерційні банки при прийомі на роботу нових співробітників вимагають від кожного з них обов'язкового володіння російською мовою. Відмовлятися від українсько-російської двомовності, намагатися створити умови для її викорінення нерозумно. Особливо ж нерозумно робити це заради штучної одномовності, можливість досягнення якої є ілюзорною. Тим більше, що дійсною метою зусиль, спрямованих на таке досягнення, є, зрештою, не забезпечення й збереження одномовності, а перехід через ситуативний стан формальної української одномовності до іншої двомовності - українсько-англійської, яка у певних колах вважається перспективнішою.

Сформована внаслідок відносно тривалого історичного розвитку українсько-російська двомовність, наявність якої значною мірою визначає нині характер та особливості українського мовного простору, може набувати ознак як активної (обидві мови використовуються приблизно в однаковому або хоча б співвідносному в кількісному відношенні обсязі), так і пасивної (одна мова використовується переважно, інша – спорадично) форми.

Крім того, існує ще й двомовність, що її можна було б кваліфікувати як "комунікативну". Її виявлення знаходимо у комунікації, у процесі якої кожен з учасників користується своєю власною мовою – або українською, або російською, – не переходячи на мову співрозмовника. Природна обмеженість мовних засобів, що використовуються у колоквіальному мовленні, призводить до того, що, як україномовний, так і російськомовний суб'єкти при цьому добре або, принаймні, достатньою мірою розуміють один одного. Жодних проблем у вільній, повноцінній комунікації у них не виникає.

Зрештою, в Україні вже багато років спостерігається ще один, украй цікавий і показовий, феномен, який наочно розкриває глибину взаємодії української та російської мов у повсякденному мовленні українців, а також ступінь їхнього спільного проникнення у свідомість мовців. Одні й ті самі носії двомовності можуть змінювати мову спілкування один з одним, здійснюючи комунікацію між собою коли українською, коли російською мовами, причому, на підсвідомому рівні, тобто без чітко зрозумілих причин і мотивів такої зміни у кожному конкретному випадку.

Таку нефіксовану, "плаваючу", двомовність можна розглядати як один з факторів, формування багатомовності нового типу у системі ВНЗ з наступним поширенням її на загальнонаціональний рівень. Носіїв нефіксованої двомовності варто було б при проведенні соціологічних опитувань та соціолінгвістичних досліджень виділяти в окрему групу, чого наразі не спостерігається.

Мовна ситуація у системі вищої освіти великою мірою визначається не лише діяльністю керівництва ВНЗ та вказівками і рекомендаціями з його боку, а й повсякденною практикою студентів та викладачів, тобто – стихійно. Так само, як діяльність тих чи інших владних структур, різного типу організацій або компаній не здійснюється виключно відповідно до наперед затверджених "планів та діаграм" (М. Е. Генсон), – мовна поведінка учасників навчального процесу регулюється не лише правилами внутрішнього розпорядку того чи іншого ВНЗ, відчувачи на собі помітний вплив з боку "стихійного" фактору й, зокрема, наявних у цьому ВНЗ та в окремих його підрозділах неформальних груп і угруповань [4: 61-62].

Неабияке значення у цьому плані має престиж мови (мов). Можна погодитися з тим, що "найочевиднішою і, мабуть, єдиною "сталю" ознакою престижу функціонування мови є стан білінгвізму" [5: 179]. Маючи цілком достатній з огляду на її статус єдиної державної ступінь престижу в західних і частково в центральних областях України, українська втрачає перевагу над російською в цьому відношенні на сході та півдні, а також у частині вишів центрального регіону. Такий стан негативно впливає на процес розширення сфери функціонування української мови, зокрема, й у системі вищої освіти, висуваючи задачу підвищення престижу державної мови в якості одного з найбільш актуальних гуманітарно-політичних завдань сучасного моменту. Додаткових складнощів його успішному розв'язанню шляхом здійснення відповідних заходів, окреслених державною мовною політикою, надає зростання престижності інших іноземних мов, передусім, англійської.

Тут украй важливе значення має поєднання, з одного боку, вимог ВНЗ, з іншого, мовної поведінки особистості, визначеної стратегією особистого успіху. У системі вищої освіти спостерігається суперечність між двома підходами до освіти, до її цілей і завдань: з одного боку, об'єктивно продиктованого зовнішнім середовищем конкурентно-ієрархічного, з іншого, історично сформованого і національно зумовленого ціннісно-орієнтованого.

У ВНЗ об'єктивно закладена бінарна опозиція між інтересами держави (збереження духовності й національної ідентичності, тобто наголос саме на українській мові й виключно на ній) та інтересами особистості (орієнтація на краще працевлаштування без прив'язки до україномовного простору зі зміщенням наголосу на багатомовність). ВНЗ у цій опозиції перебувають, як правило, посередині, опікуючись як першим, так і другим, не маючи змоги відмовитися від чогось одного на користь іншого.

Інтереси держави та інтереси особистості у цьому відношенні можуть співпадати, проте це відбувається не завжди. З нинішніх обставин, наявних у реальному житті, для їхнього оптимального поєднання виникає дедалі більше перешкод суто об'єктивного, матеріального, плану, пов'язаних з тим, що українська держава позбавлена можливості дати випускникам вітчизняних ВНЗ той рівень матеріального забезпечення, який дехто з них здатний отримати в іншому місці.

На зазначену проблему варто подивитися ще й під іншим кутом зору, згадавши про те, що "виробництво" молодих людей з вищою освітою з перспективою їхнього використання виключно всередині країни може обернутися перевиробництвом. За відсутності достатнього потенціалу для забезпечення кожного випускника ВНЗ першим робочим місцем, в умовах дальшого зубожіння основної маси населення, збільшення кількості дипломованих фахівців відкриває прямий шлях до нагнітання напруги як у суспільстві загалом, так і в окремих його сегментах. "Освічена бідність" – гостро негативне соціальне явище, здатне спровокувати соціальний вибух, викликати масові заворушення та акції протесту.

Про подолання цієї суперечності без докорінних змін на краще у вітчизняній соціально-економічній сфері, за рахунок виключно важелів з арсеналу системи виховання й примусу, навряд чи реально мріяти ані у коротко-, ані у середньостроковій перспективі. Оскільки ж вона, крім усього іншого, знаходить своє виявлення і на вербальному рівні, про неї варто, гадаю, поміркувати в категоріях лінгвістики та соціолінгвістики з особливим наголосом на створенні умов, необхідних для поширення у системі вищої освіти багатомовності нового типу.

Нині в Україні наявні два різні типи багатомовності. Багатомовність першого типу – це несистемне поєднання різних мов та діалектів у сільській місцевості, де по селах пліч-о-пліч традиційно проживають представники різних національностей і етнічних груп (Одеська область, Закарпаття, Буковина та ін.), переважна більшість з яких до певної міри володіє мовою або діалектом своїх сусідів по селу.

Багатомовність другого типу – це використання різних мов представниками освічених верств населення, тобто тих, хто свідомо вживає для найбільш повного і повноцінного забезпечення власних комунікативних та інших потреб як рідну мову, так і інші, якими вони володіють. У тому числі – російську, англійську тощо.

Йдеться не про відмову від рідної мови заради вимушеного переходу до іншої мови (або інших мов) як мови повсякденного спілкування, освіти, професійної діяльності, а про те, щоб доповнити володіння і використання рідної – української – мови ще однієї-двома іншими мовами, здатними забезпечити вищий рівень комунікації й ширші комунікативні можливості носіям української. Наочний приклад того, наскільки такий підхід реальний, прогресивний і бажаний, дає досвід Канади. У цій країні, де англо-французька двомовність законодавчо закріплена на федеральному рівні, свого часу у зв'язку з тим, що українська "колонія" набула досить значної кількості, здійснювалися спроби надання українській статусу третьої офіційної мови. Ця проблема, втім, втратила актуальність через те, що вже друге й третє покоління українських іммігрантів ставало англومовним.

ВНЗ мали б стримувати "першу" багатомовність, стимулюючи натомість багатомовність "другу" як таку, яка є перспективною й найбільшою мірою відповідає тим завданням, які стоять нині перед державою та громадянами у плані модернізації мовної сфери.

Окрім усього іншого, такий розвиток подій обумовлений ще й нагальною потребою модернізації як української суспільно-політичної моделі, так і моделі національної державності, про яку дедалі більше й активніше говорять вітчизняні фахівці з різних гуманітарних дисциплін. І перша, і друга не лише передбачають функціональну багатомовність, а й конче вимагають її якомога більш швидкого впровадження в життя. З кожним роком усе чіткіше виявлена наявність в Україні ситуації нового міжмовного контакту, в рамки якого включено не дві, як колись, а три – українська, російська, англійська – мови.

Не менш важливим у цьому плані є й загальний контекст – світоглядний, ідеологічний, методологічний. М. Михальченко зазначає доцільність переходу від моно- до плюроідеологічної моделі розвитку [6: 197]. Потреба саме такої моделі відчувається нині дуже гостро. Визнання об'єктивної цінності плюралізму перетворюється на одну з найбільш характерних рис сучасної цивілізації. Як один із напрямів реалізації даної парадигми може бути і неодмінно має бути запропонований і поворот до

"плюромовного" середовища, яке, крім усього іншого, найбільшою мірою відповідає умовам сучасного глобалізованого світу та сучасної людини з відкритими перед нею глобалізацією новими можливостями.

Існує ще один контекстуальний вимір – цивілізаційно-глобалістичний. "Кожне з усталених суспільств... здійснює цивілізаційний вибір, – пише В. Кремінь. – Генезис глобального суспільства змінює цю ситуацію. Тепер обирається не та чи та цивілізаційна парадигма, а *режим співіснування з іншими* (виділено автором – О. Я.)... Сучасний цивілізаційний вибір – вибір ХХІ ст. – це вибір усіх на користь глобального суспільства, що є соціальною формою існування всепланетного людства. Інша альтернатива – замкненість на власних цивілізаційних засадах..., що має перспективою нескінченний конфлікт "усіх з усіма" [7: 462].

У розвиток цієї думки варто було б навести оцінку, що її містить аналіз теми "Глобалізація" спеціальної комісії Бундестагу Німеччини: "Глобалізація є могутньою рушійною силою економічних та політичних змін... Крім того, в усьому світі більш інтенсивними стають освітні процеси" [7: 111].

Усвідомлення цього факту важливе. В нову епоху, зумовлену глобалізацією й усім, що вона із собою несе, той безпосередньо пов'язаний з рідною мовою простір "духа нації", на який було прийнято звертати особливу увагу в руслі ідей В. Гумбольдта і неогумбольдтіанців, якщо й не звужується, то принаймні помітно обмежується. Натомість простір "духа нації", навпаки, надзвичайно розширюється саме завдяки глобалізаційним процесам і тенденціям. Саме цей останній за нових умов та змінюваних під впливом глобалізації обставин значною мірою визначає рамки існування "духа" кожної окремої нації не лише на загальносвітовій арені, але й в ореолі його – "духа" – традиційного поширення й панування. Простір "духа нації", до того ж, усе помітніше перетворюється з самостійного і самодостатнього явища на одну з моделей загальної матриці, яка формується у масштабах світової – глобальної – системи культури, духовності, мови.

Конфлікт "усіх з усіма", про який веде мову В. Кремінь, має ще один вимір. В Україні останнім часом спостерігається згортання виробництва власного національного когнітивного (креативного) продукту, зведення його до знання локального рівня та значення, супроводжуване дедалі більш об'ємним запозиченням сучасних знань і сучасного когнітивного продукту з інонаціональних джерел. Перехід до багатомовності нового типу може, з одного боку, зупинити цю тенденцію (а в перспективі навіть подолати її), з іншого, піднести процес запозичення когнітивного продукту інонаціонального походження на більш високий якісний рівень за рахунок усунення мовного бар'єру й відмови від перекладачів-посередників сумнівної якості.

За нинішнього стану мовної ситуації та мовної поведінки різних груп громадян одномовність в Україні може бути лише декларованою. Заклики до здійснення державної мовної політики, спрямованої на перетворення українського мовного простору на одномовний, мають переважно політичну природу. Вони використовуються як інструмент для досягнення політичних цілей. Той, хто агітує за одномовність, прагне не зміцнення української національної державності, а повної та остаточної перемоги одного з наявних нині в українському політичному процесі проєктів над іншими.

У цьому зв'язку доречно було б згадати досвід організації мовного середовища та його вдосконалення, накопичений в Ізраїлі. Державна мовна політика у цій країні, здійснювана за умов наявності відносно великої кількості мовних общин, надзвичайної строкатості групових мовних практик та складної за своєю структурою багатомовності, – однозначно спрямована на впровадження івриту як однієї з двох офіційних (разом з арабською) мов в усі сфери соціально-комунікативної системи. Водночас, мовна проблематика в Ізраїлі фактично повністю деполітизована. Політичні партії щодо неї виявляють однаковість, ані у своїх програмах, ані у практичній діяльності, не втручаючись у мовну політику і не формулюючи свого ставлення до неї.

Деполітизація мовної проблематики та державного регулювання мовної сфери поєднується й доповнюється в Ізраїлі із системною діяльністю, спрямованою на мовне планування і управління процесами, які відбуваються у мові, а також – опосередковано – у сфері міжмовної взаємодії, яка з огляду на специфіку ізраїльської мовної ситуації має неабияке значення. Її здійснює не державна, а наукова установа – Академія мови іврит (до 1953 р. вона з моменту свого заснування 1890 р. існувала під іншою назвою – Комітет мови іврит), до компетенції якої входять такі проблеми, як: нормування літературної мови (граматичні правила), створення і кодифікація професійної термінології, орфографії та транскрипції іноземних імен і назв.

Статус і авторитет Академії дуже високий, її рішення обов'язкові для всіх без винятку державних установ. Одним із пріоритетних напрямів її роботи є укладання історичного словника єврейської мови, підготовча робота над яким триває вже кілька десятків років. Не менш важливою як з лінгвістичного, так і екстралінгвістичного боку варто вважати роботу Академії з планування та регулювання дальшого розвитку мови, зокрема, у сфері граматики, транскрипції, стилістики сучасного івриту, так і в галузі термінології.

Забезпечення однотипності, однаковості, а відтак – і єдності, мовної ситуації в різних регіонах України на ґрунті запровадження офіційного режиму одномовності та його дотримання у примусовому

порядку із застосуванням важелів адміністративного впливу на практиці неможливе ані в коротко-, ані у середньостроковій перспективі.

Нереальним видається й забезпечення "одномовної" єдності та спадкоємності поколінь. В Україні й нині зберігається диференціація мовних практик, зумовлена віковими особливостями громадян. Мовна поведінка представників старшого і середнього поколінь відрізняється від поведінки молоді. Цю обставину не можна не враховувати у ході вироблення нової державної мовної політики, спрямованої на консолідацію політичного класу й суспільства, формування української політичної нації сучасного зразку.

Безкомпромісна орієнтація на одномовність впливає зі стратегічної налаштованості на втілення в життя національно-державницького проекту: "До Європи без Росії!", – який неодмінно передбачає ще й таку складову, як звільнення від так званої "радянської спадщини" в усіх сферах. Йдеться про забезпечення шляхом здійснення державної мовної політики відповідного спрямування функціональної переваги української мови над мовою російською відповідно до її державного статусу не лише у західних областях України, а й на всій українській державній території, навіть всупереч об'єктивно наявній перевазі російської над українською у багатьох сферах.

Як альтернатива зосередженості на перспективі одномовності подекуди наполегливо пропонується перспектива повернення до українсько-російської двомовності "радянського зразка". До цього варіанту розвитку національного мовного середовища теж треба, на нашу думку, ставитися з великою мірою застереження через те, що він видається надто проблематичним з огляду на його відповідність вимогам та імперативам нової доби, сутність і особливості якої визначаються, насамперед, глобалізацією.

Розв'язання завдання переходу до багатомовності нового типу ускладнює ціла низка обставин, починаючи з концептуальної вразливості державної мовної політики та вкрай низького ступеню її ефективності й закінчуючи психологічним спротивом змінам мовної ситуації на користь української мови з боку досить значної частини населення, а також потужним інерційним ефектом, заснованим на стані мовної ситуації, успадкованому з попередніх часів.

Система вищої освіти має достатній потенціал і реальні можливості для того, щоб через доступні їй механізми регуляції забезпечити перехід до багатомовності нового типу. Ця багатомовність є розумною альтернативою як штучній одномовності, так і архаїчній двомовності, кожна з яких прирікає освітнє мовне середовище на консервацію перехідного стану, в якому воно нині продовжує перебувати. За умови успішного здійснення такого переходу, ВНЗ, окрім усього іншого, могли б подати приклад для наслідування іншим сферам соціального буття і нації загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти / О. Калиновська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – [2-ге видання]. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2010. – С. 197–232.
2. Носков С. Лингвистическая революция Саакашвили [Електронний ресурс] / С. Носков. – Режим доступу (станом на 2012 р.) : http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/lingvisticheskaja_revolyuciya_saakashvili_2011-01-26.htm.
3. Генсон М. Е. Керування освітою та організаційна поведінка / М. Е. Генсон ; [пер. з англ.]. – Львів : Літопис, 2002. – С. 61–62.
4. Сківська В. "Мова – зброя політики" або про мовні проблеми у пострадянській Одесі / В. Сківська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 179 с.
5. Михальченко М. Україна як нова історична реальність : запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич–Київ : Видавнича фірма "Відродження", 2004. – 197 с.
6. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї : Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2010. – 576 с.
7. Кюблер Х.-Д. Міфи про суспільство знань / Ханс-Дітер Кюблер ; [пер. з нім. Ю. В. Уварова]. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2010. – 262 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Kalynov's'ka O. Movna sytuatsiia v sferi osvity [The Language Situation in the Sphere of Education] / O. Kalynov's'ka // Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini. Analiz i rekomendatsii [Language Politics and Situation in Ukraine. The Analysis and Recommendations]. – K. : Vydavnychiy dim "Kyevo-Mogylians'ka akademiia", 2010. – S. 197–232.
2. Noskov S. Lingvisticheskaiia revoliutsiia Saakashvili [Saakashvili's Linguistic Revolution] [Elektronnyi resurs] / S. Noskov. – Rezhym dostupu (stanom na 2012 r.) : http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/lingvisticheskaja_revolyuciya_saakashvili_2011-01-26.htm.
3. Genson M. E. Keruvannia osvitoiu ta organizatsiina povedinka [Education Management and Organizational Behaviour] / M. E. Genson ; [per. z angl.]. – L'viv : Litopys, 2002. – S. 61–62.
4. Skvirs'ka V. "Mova – zbroia polityky" або pro movni problemy u postradians'kii Odesi ["Language – the Politics Weapon" or on the Language Issues in the Post-Soviet Odessa] / V. Skvirs'kii // Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini [Language Politics and Language Situation in Ukraine]. – K. : Vydavnychiy dim "Kyevo-Mogylians'ka akademiia", 2008. – 179 s.

5. Mykhal'chenko M. Ukraina yak nova istorychna real'nist' : zapasnyi gravets' Evropy [Ukraine as the New Historical Reality : the Second Stringer of Europe] / M. Mykhal'chenko. – Drohobych–Kyiv : Vydavnycha firma "Vidrodzhennia", 2004. – 197 s.
6. Kremen' V. G. Filosofiia natsional'noi idei : Liudyna. Osvita. Sotsium [Philosophy of the National Idea : Human Education. Society] / V. G. Kremen'. – K. : Gramota, 2010. – 576 s.
7. Kiubler H. -D. Mify pro suspil'stvo znan' [Myths on the Knowledge Society] / Hans-Dieter Kiubler ; [per. z nim. Yu. V. Uvarova]. – K. : Vyd. Dim Dmytra Burago, 2010. – 262 s.

Матеріал надійшов до редакції 04.04. 2012 р.

Яковлева Е. В. Система высшего образования как регулятивный фактор языковой ситуации.

В статье рассмотрена система высшего образования под углом зрения ее возможности к выполнению регулятивной функции относительно языковой ситуации в стране. Констатируется, что ВУЗ – это социальный институт, способный усваивать полезные новации и модернизироваться в более оптимальном от других режиме. Статус украинского языка в системе образования законодательно закрепен. Объем его фактического использования и престиж находятся в вузах на более высоком уровне, чем в других сферах. ВУЗы готовы к тому, чтобы, согласовав интересы государства, образовательной системы, личности, включиться в национальный процесс реформатирования социально-коммуникативной системы с целью ее адаптации к государственному статусу украинской, взяв на себя роль одного из лидеров.

Yakovleva O. V. System of Higher Education as the Regulatory Factor of Language Situation.

The article deals with the system of higher education from the perspective of its ability to perform regulatory functions on the language situation in the country. It is noted that the university as a social institution, is able to absorb useful innovations and modernization in optimal from the other mode. The status of the Ukrainian language in education is legally enshrined. The volume of its actual usage and prestige in the universities are at a higher level than in other areas. Higher educational establishments, agreeing interests of the state, educational system, an individual, are willing to be involved in the process of reformatting the national socio-communicative system in order to adapt it to the status of the Ukrainian state, assuming the role of a leader.